

„И ТЪЙ СЕ СВЪРШИ ТРИУМФЪТ“¹: ОЗВУКЪТ ОТ ФЕРМАНА ЗА УЧРЕДЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКОТО ОБЩЕСТВО

Вера Бонева

1. В архива на софийския първенец Христо Стоянов е запазено интересно писмо от д-р Ст. Чомаков до Софийската община с дата 24 февруари 1870 г.² След едно оптимистично въведение, възхваляващо и Бога за покровителственото му отношение към българите, и Високата порта за готовността ѝ да се намеси решително в продължаващия десетилетия спор с Цариградската патриаршия, докторът съобщава, че актът за създаване на Екзархията е одобрен от правителството и се чака формалното му потвърждаване от султана³. В хода на скорошна аудиенция при Али паша представителят е получил уверенията на министъра, че „в два или три дена ферманът ни ся съобщава“. Отбелязвайки обстоятелството, че документът ще е близък по съдържание до проекта на смесената българо-патриаршеска комисия от април 1869 г., този път Чомаков се изказва по-умерено по отношение на охуления от неговия кръг в края на предходната година вариант за решаване на Въпроса. Критичните му бележки към тримата български „комисари“ са премерени, като е наблегнато на факта, че в отпадналите от фермана по препоръка на Григорий VI епархии се допуска провеждане на допитвания сред християните и ако 2/3 от тях се идентифицират с Екзархията, това ще бъде предпоставка за създаване на съответна екзархийска митрополия. Уточнявайки, че дори и в този си „ощърблен“ вид Ферманът е „еластически скопосан“ от правителството. Това ще осигури възможност „миноритетът“ да се подчини на „мажоритета“, т.е. с времето българските интереси ще бъдат защитавани по-успешно от създаващата се Екзархия. Воден от развитото си чувство за политичност, докторът хвърля поглед и към близкото бъдеще на новата църковна институция, откроявайки двата най-съществени проблема, които ще застанат пред нея: 1) проблемът за признаването ѝ от Вселенския престол; 2) проблемът за бързо създаване на ефективно работещи екзархийски структури – в национален и в регионален план. Бъдещите събития показват, че влиятелният деец се е оказал прав в най-общите си предвиждания и същевременно – прекомерен оптимист по отношение на темповете и перспективите за решаване на откритите проблеми.

Прав се оказва докторът и за съвсем близката перспектива да се случи очакваното от месеци събитие. На 28 февруари 1870 г. (събота) Али паша покан-

ва в резиденцията си четирима от членовете на смесената комисия – Гаврил Кръстевич, хаджи Иван(чо) Пенчович, Христакис Зографос и Александрос Каратеодорис⁴. Без много обстоятелствени обяснения и препоръки великият везир им връчва два идентични екземпляра от Фермана за учредяване на Екзархията – един за българите, един за Патриаршията. Везирът се разпорежда документите да бъдат съвременно предадени на двете страни, като се направи необходимото за разясняването, популяризирането и приемането им за основа на отношенията, свързани с развитието на православните институции в Османската империя⁵. Начинът, по който Али паша връчва Фермана на многогодишните опоненти, е точен и премислен от гледна точка на османската администрация. Чрез посредничеството на държавни чиновници, назначени от самия него за членове на временната комисия по църковния спор, везирът избягва прекия контакт с най-високопоставените ръководители на двете страни; избягва се евентуална директна среща между тях в собствената му канцелария, при която самият той би могъл да се окаже в ролята на буфер между неутихващите взаимни противостояния, владеещи през последните години както българите, така и гърците в Цариград и в провинциите.

Ето го и живото свидетелство на хаджи Иван(чо) Пенчович за срещата с Али паша на 28 февруари 1870 г., регистрирано в кратко писмо до общината в Русе с дата 2 март 1870 г. „В събота ви телеграфисах – свидетелства „комисарят“, – че него ден негово височество садразаминът, като привика званично членовете на комисията, сиреч българи и гърци, яви ни благоволенieto на царя – дава на българите отделно духовно управление. Като [е] издал два същи фермана, писани на мемврана, едино им го дади да го връчат на патрико, а друго вручи нам, като го прочети. Съдържанието на фермана, на когото препис ша имати, е удовлетворително за българите.“⁶ По всичко личи, че хаджи И. Пенчович се чувства тясно свързан със своите съграждани от Русе, които още в деня на паметното връчване са получили известието за появата на султанския акт. Тонът и съдържанието на посланието са оптимистични, като е пояснено, че на основа на създадената от Фермана процедура за допитване до населението на смесените епархии ще се създадат предпоставки за „соединението на [в]сичките епархии, дето по-много са българе“ с Екзархията⁷. Приятен и простим е този оптимизъм в такъв момент на общонародно опиянение.

След получаването на съответния екземпляр, Г. Кръстевич и хаджи И. Пенчович се отправят към резиденцията на българските архиепископи в цариградското предградие Ортакой⁸. Там те представят документа на членовете на Архиепископския събор, превеждат им го и им предават съдържанието на разговора с Али паша. В рамките на същия ден с Фермана се запознават и останалите ръководни дейци на движението. Новината за появата му бързо се пръсва из занаятчийските работилници и търговските кантори на столичните българи, които рано на

другата сутрин масово се отправят към храма „Св. Стефан“ в очакване редовната неделна църковна служба да се превърне в тържествен акт по оповестяване на дългоочакваната султанска разпореда.

Двамата гръцки първенци – членове на сменената комисия, също изпълняват мисията си. Още същия ден те занасят втория екземпляр от Фермана в Патриаршията с цел да го предадат на патриарх Григорий VI⁹. Патриархът обаче се оказва във временно физическо неразположение и не идва лично да получи документа. Великият протосингел Евстатиос Клеовулос отказва да получи документа. Така, приемането на Фермана от Вселенската църква се отлага до оздравяването на вселенския патриарх¹⁰. Макар и очакван, актът се оказва трудно поносим за възрастния църковен лидер, който вероятно храни основателни опасения, че появата на Фермана в патриаршеската канцелария представлява началото на края на второто му патриаршество. Не без известна ирония тълкува руският посланик внезапното заболяване на патриарха в доклада си от 3/15 март 1870 г. „Трябва много да се съжاليا – пише ген. Николай П. Игнатиев, – че в един тъй важен момент патриархът е недостъпен вследствие на едно тежко заболяване. Неговата нервна система сега е така разколебана, че всеки разговор с него става невъзможен – особено по една така дразнеща материя [като българския църковен въпрос]“.¹¹

2. На 1 март 1870 г. според църковния календар се отбелязва Неделята на православие¹². Този празник е свързан с началото на Великденския пост и задвижва цикъла на култовите събития, които водят към Христовото Възкресение. Ето какво разказва за начина, по който на този ден протича богослужението в храма „Св. Стефан“, участвайки в ритуала по публичното обявяване на новината за прокламирането на Фермана от 27 февруари 1870 г.¹³ Варненски и Преславски митрополит Симеон: „На православната неделя заранта всички български архиереи, които живеяха в Ортакой, потегляха рано, [за] да отидат в българската църква в [ъв] Фенер. С тях бях и аз. Богослужението се започна както обикновено – пееше Иван Найденов от Казанлък <...> Той имаше сладък, тих глас, знаеше добре псалтиркията и с мелодичното си пеене омайваше богомолците. По онова време българската църква всяка неделя, всеки празник се пълнеше с българи. Но него ден навалищата беше извънредно голяма. От всички краища на Цариград прииждаха богомолци – не само да се черкуват, но и главното, за да се научат, да видят нещо за Фермана, за издаването на който беше вече пръснат слух из Цариград. Колкото приближаваше времето да се каже Евангелието, след което аз трябваше да говоря, толкова по-голямо вълнение ме обземаше. Усещаш, че богомолците не ще имат охота да чуят моята проповед. Но аз трябваше да изпълня това, което ми бяха заповядали старците. И така, след Евангелието, взех място на левия клирос и захванах да говоря. Богомолците ме слушаха с голямо търпение. Но когато на свършване аз казах, че вярата е голяма добродетел, не

само в религиозния, но и в обикновения и обществен живот на човека и на народите, защото тя ги поддържа в борбите им за честит живот, и че благодарение на такава вяра, която е имал българският народ борбата му за добиване на църковна свобода е увенчана с успех, търпението и мълчанието на богомолците се изчерпаха и се нададе отвсякъде един оглушителен вик: „Ферманът“, „Ферманът“, „Ферманът да видим“. Иларион Ловчански, който председателстваше в заседанията на непризнатия още временен съвет на нашите дейци, извади от една торбичка Фермана и го показа на всички¹⁴, а епископ Иларион Макариополски държа реч за случая.¹⁵ Почти идентичният разказ на присъствалия на церемонията Петко Р. Славейков добавя още някои детайли. Той уточнява, че появата на документа е довела до неколкостепенни „живи ръкоплескания“ – един модерен начин за изразяване на колективно удовлетворение от страна на удовлетворена от случващото се аудитория¹⁶. Редакторът на в. „Македония“ допълва, че след приключване на церемонията мнозина от присъстващите са придружили архиереите до метоха, където в „общата стая“ документът е преведен устно и разяснен в едри щрихи.

Кратката реч на епископ Иларион Макариополски припомня основни моменти от развоя на църковното движение, изтъквайки повратната роля на събитията от 3 април 1860 г., разиграли се в същия цариградски храм¹⁷. Изтъквайки по косвен начин своята ключова роля в тава събитие, владиката обобщава, че това именно е денят, „когато въпросът се породил и народното желание за народна йерархия се изрази“. Наред с благодарностите към султанската власт за решаването на разпрата, Иларион не пропуска да открий приносите на духовниците и миряните, изнесли през последните години бремето на трудната борба – някои от тях с цената на „страдания, заточения, скудости, утеснения, трудове безмерни и жертви неслосни“. Без да използва модерна политическа терминология духовният водач на движението подсказва на щастливата си аудитория, че българският народ е навлязъл в нова фаза на своето политическо и гражданско битие.

В края на церемонията по оповестяването на Фермана има един детайл, на който малко съвременни автори обръщат внимание. Ентусиазираното от появата на знаковия акт множество пожелава веднага да бъде извършено тържествено богослужение от присъстващите владци. Независимо от упорството на черкуващите се обаче, петимата архиереи намират благовиден повод да откажат. Така те запазват отворена вратата за по-лесно урегулиране на следферманските отношения с Патриаршията. Това поведение по всяка вероятност е резултат от предварителни внушения на Али паша, а и на Н. П. Игнатиев¹⁸. То в конкретния случай се оказва безрезултатно, но все пак е показателно за духа на умереност, който е овладял в този момент българското архиерейско тяло, чиито членове вече са ангажирани с мисълта за екзархийския престол и за митрополитски пос-

тове в по-престижните български епархии. Покрай грижите – разбира се – за устрояване на новата църква по строгите канони на православие.

Ритуалите около прокламирането на Фермана са свързани косвено и с отбелязването на един юбилей, който има отношение към основните исторически доводи на претенцията за църковна самостоятелност. На 3 март (по нов стил) 1870 г.¹⁹ се навършват 1000 години от извънредното заседание на Осмия вселенски събор, на което в присъствието на император Василий I и патриарх Игнатий е решено автономната българска църква да премине под духовната юрисдикция на Цариградската патриаршия. Възприет като условно начало на историята на българската църковна самостоятелност през Средновековието, този акт е популяризиран многократно във възрожденската книжнина, пледираща за това, че още през IX век автономията на народната ни йерархия е призната от най-високия църковен форум – вселенски събор. В навечерието на издаването на Фермана по инициатива на Архиерейския събор се подготвят тържества²⁰, но появата на ключовия документ няколко дни преди 3 март 1870 г. измества центъра на вниманието на цялата столична колония. Във връзка с това, П. Р. Славейков предлага тържествата по 1000-годишнината от „началото на българската народна черква“ да се изместят на 11 май и да се съчетаят с отбелязването на паметта на св. св. Кирил и Методий²¹. Това предложение е рационално, но и то не се осъществява, тъй като опиянението от признатата църковна независимост приглушава всички други обществени акценти. Случилото се е показателно за силната подчиненост на публичния интерес към историческите събития на текущата политическа конюнктура. Докато църковноисторическите доводи работят за църковнонародната кауза, те по правило стоят начело на дневния ред в печата и в дебата с Вселенския престол. И обратно. Буквално от момента, в който Въпросът е приет за решен, хилядолетният юбилей остава в сянката на радостта от постигнатата победа. Дори и този елемент от ритуалността на бурните български събития от края на февруари и началото на март 1870 г. придърпва църковното движение към групата на модерните социални феномени. Защото добре е известно, че Модерността обича да се взира в предходните епохи от позициите на своето историческо високомерие и да изтиква на преден план онези обстоятелства и личности, които пряко или косвено работят за нейните политически каузи.

3. Ферманът за учредяване на Българската екзархия безспорно е най-разпространеният в печатни форми акт на османската власт от периода на Възраждането. Веднага след превеждането му на български език той е публикуван в тогавашните вестници²². Отделно са разпространени единични листи, като познатите ми варианти са поне четири – повечето от тях двуезични (български и османотурски), но има някои триезични (вкл. и гръцки). В редакцията на в. „Македония“ е създадено и луксозното издание на акта, изпълнено върху глан-

циран картон с размери 50/46 см., чиито букви са от златен бронз върху зелен фон. Печатните варианти на Фермана се разпространяват бързо из българските земи практически безплатно, тъй като създаването им е финансирано от частни лица или от временната екзархийска управа²³. Така, този популярен документ стига до практически всички основни центрове на църковното движение, превръщайки се в обект на пищни церемонии или на оживени обсъждания в храма, читалището, училището, кръчмата и на всички други публични места, приютявали през предходните години дебатите, напреженията и очакванията, свързани с антипатриаршеското движение.

Успоредно с Фермана от 27 февруари 1870 г. из българските селища е разпратено и посланието на столичните лидери на църковната борба по повод появата на високия султански акт. Посланието носи дата 3 март 1870 г.²⁴, като то е предшествано от едно по-кратко и по-малко известно „окръжно послание“ с дата 1 март 1870 г. на Българския синод – име, което не без основание вече си присвоява Архиерейският събор²⁵. Двата документа имат официозен характер и акцентите в съдържанията им са концентрирани върху темата за основополагащата роля на Високата порта за получаването на църковната самостоятелност. В посланието от 3 март изрично се препоръчва в отделните селища да се организират ритуали по отбелязване на паметното събитие, в рамките на които да се изрази благодарност пред светската власт – местна и централна. Отправят се и предупреждения, че предстоят важни събития по конструиране на Екзархията, които не трябва да бъдат подценявани. В съответствие с предназначението на документа за четене пред широка аудитория от слабо запознати с йерархическите правила миряни, той описва новото състояние на църковния живот с лаически формулировки и конкретни примери: „Днес имаме право да управляваме сами църквите си. Отсега без пречка ще слушаме Божието слово на български език, без пречка ще научаваме на него длъжностите си към Бога, към поставената от него над нас власт, към ближните си и към нас сами[те]. Никой от сега [нататък] не може да възпре българите да изказват желанието си, че искат да се съединят с Българската църква.“²⁶ Последното изречение се отнася до възможността за присъединяване на смесени епархии към Екзархията след допитване до християните.

За „изблика“ на верноподанически чувства, предизвикани от появата на Фермана, свидетелства цитираната по-горе статия от в. „Право“ със заглавие „28 февруари 1870“²⁷. Подвластен на усещането, че се е случило нещо извънредно и крайно важно за историческата съдба на нацията, авторът ѝ насочва вниманието на аудиторията към персоналния принос на великия везир за финализиране на сложния конфликт. „Да. Събитието до[й]де неочаквано почти, затуй и благоветието за него се разнесе бърже, като мълния, по [в]сичките краища на държавата. Вярваме, че впечатлението е било каквото тук, тъй и навсякъде

– толкоз живо и радостно-упоително, щото обществото навсякъде продължава още да се намерва под влияние на чувството на безпределната признателност към великия свой благодетел и цар без да е могло още да вникне и да измери всичките благодетелни следствия, които важното туй събитие възвзема на благополучието му.“ Тук не бива да се забравя, че цитираното издание е подчертано лоялно към Високата порта, но все пак редакторът му Н. Михайловски не е сред публицистите, които прибегват до крайни манипулации и фалшиви твърдения в търсене на евтина журналистическа слава.

4. На 7 март 1870 г. в. „Турция“ разказва за подготвения благодарствен адрес до Али паша във връзка с издаването на Фермана. „Вчера – пише Н. Генович – са подписваше един адрес от цариградските българи, за да са подаде днес на Али паша. В този адрес цариградските българи изразяват от името на българския народ дълбоката си признателност към султана, царското правителство и великия везир за решението на българския въпрос. Мисълта е добра, но не е благовременна. За да са подаде един такъвзи адрес в името на българския народ и за да има той приличната стойност пред очите на Н[егово] В[еличество] трябва да са чакат отговорите от българските общини отвън и тогас да са направи и подаде.“²⁸ Последното мнение е спорно, тъй като и Архиерейският събор, и Привременният съвет са признати от общините, ангажирани с църковното движение. А и в такъв повратен момент бързата реакция и недвусмислено декларираната позиция са по-съществени, отколкото максимално широката представителност на благодарствения жест.

Споменатият от Никола Генович адрес е съставен в два идентични екземпляра, които са предназначени за султана и за Али паша. На редовното си заседание, проведено на 6 март 1870 г.²⁹, Привременният съвет на Екзархията взема решение за състава на делегацията, която ще посети великия везир, ще му представи писмената благодарност от името на целия български народ. В утвърдения списък на делегацията са включени 5-мата владици, тримата „комисари“ (членове на назначената от Висока порта смесена комисия по църковния въпрос) и още 21 миряни. Препоръчано е основният говорител на относително многобройната група да бъде временният председател на Архиерейския събор епископ Иларион Ловчански. Пак на това заседание е решено да се изрази и по веществен начин благодарността към чиновниците, ангажирани с църковния въпрос³⁰. От изказването на Г. Кръстевич става ясно, че при регулярните посещения при Али паша „все по нещо се е давало“. Сега обаче се предвижда „отплатата“ да се фиксира по-точно, като се „уважа“ всички „заслужили“ чиновници със съответни бакшиши. По отношение на самия везир не се обсъжда конкретна сума, но тя явно е подготвена – още повече, че се очаква скорошно утвърждаване на екзарха, когато пак подлежи да се дават бакшиши. За чиновниците се отделя немалката сума от 500 турски лири, която се разпределя поименно

но. Макар и скъпо струващ, представеният финансов жест е безалтернативен, тъй като той е свързан с традициите и практиките на османската администрация. Констатираното положение личи ясно от думите на митрополит Панарет Пловдивски, регистрирани в протокола на същото заседание: „Всичките чиновници чекаха вече, кога [ще] излезе ферманът, [за] да земат бакшиш. Той излезе. Мисля, че сега е времето и за чиновниците.“ Деловитостта, с която се урежда споменатият въпрос, показва за пореден път, че през годините ръководителите на църковното движение са усвоили всички основни практики и похвати, присъщи на османската администрация. Това обстоятелство е полезно с оглед предстоящите дейности по конструиране на църковноуправленските структури. То обаче ще създаде известни пречки при осигуряване суверенитета на новата институция – особено в трудния за Екзархията и за целия български народ период на Източната криза (1875–1878).

5. Ферманът за учредяване на Българската екзархия от 27 февруари 1870 г. е официален документ, съставен, оформен и издаден по правилата на османската дипломатика³¹. Той основава своята разпоредителна същност на създадената в Империята традиция административната власт да регулира основните правила, свързани с управлението на религиозните общности, както и с неоспорвания от Патриаршията принцип правомощията на православните първосвещеници да се делегират от султанското правителство чрез специални актове – берати³². В уводната част на Фермана изрично е подчертана волята на властта да реши разпрата относно църковното подчинение на българите. Подчертан е нелицеприятният и протяжен характер на българо-патриаршеския спор, който е наложил решителната намеса на Високата порта. Изрично е посочено, че документът е изработен „след дълги разисквания и разсъждения“, което съдържа скрити внушения, че новоучреденият ред е замислен като компромисен вариант, търсещ баланс между интересите и желанията и на двете противостоящи си страни.

В съдържателен и терминологичен план Ферманът недвусмислено се придържа към познати на участниците в разпрата образци, създадени като основа за евентуално споразумение. Основните му източници са проекта на патриарх Григорий VI от юни 1868 г. и вторият проект на смесената комисия от април 1869 г. От проекта на Григорий VI е заимстван титулт на новата църковна област – Екзархия, както и някои по-обща постановки, свързани със статута на екзарха, с наличието на областен синод и с наличието на отделен устройствен документ – устав. Пак от там е заимстван предпочетеният от патриарха начин, по който се характеризира най-общо статута на Екзархията – „църковна област“. Този терминологичен избор показва, че султанската власт категорично се придържа към допуснатата от Григорий VI идея за учредяване на автономна, а не на автокефална църква³³. Споменатото обстоятелство е отложено недвусмислено и в името Екзархия, гравитиращо към познатия от практиката на Вселенската

църква институт няколко епархии да се обединяват под властта на един от властващите там митрополити, разполагащ с по-високи разпоредителни правомощия от архиереите на включените в диоцеза му църковни области³⁴.

По същество обаче основният текст на състоящия се от 11 параграфа Ферман следва проекта на смесената комисия от април 1869 г. почти буквално³⁵. Тази особеност е валидна за текстовете, засягащи самоуправления статут на новата църква. В тях (чл. 1–3) изрично е отбелязано, че изброените в чл. 10 „митрополии, епископии и други някои места“ ще се управляват „изцяло“ от Екзархията. Това ще става по „особен устав“, написан според правилата и постановленията на православната вяра и утвърден от султана. Изрично е отбелязано, че уставът трябва да описва процедурите на избор на архиереи, както и да „обезпечава управлението на духовните дела на Екзархията“. Предписани са и органите, които ще реализират църковното самоуправление – синодът и председателстващия го екзарх. По отношение на екзарха е предвидено той да се излъчва от ръководните органи на новата църковна област, като в хода на номинациите да се „иска мнението и съгласието“ на правителството. Последната дума по този ключов управленски казус пак принадлежи на светската власт, която ще санкционира правото на екзарха да заеме поста си със съответен бера. Очевидно, окончателният текст на Фермана не взема предвид претенцията на Григорий VI кандидатурата на екзарха да се представя пред Високата порта от Патриаршията след съответно одобрение. Не е допуснато и одобрението и ръкополагането на митрополитите на новата област да става след съответна санкция от страна на Вселенския престол. Така, макар и с най-общи очертания, Ферманът осигурява относителен суверенитет на Екзархията от Патриаршията. Той обаче е компенсиран от относително висока зависимост от правителството, което си запазва последната дума при решаването на кадровите въпроси и при създаването устройствените правила на Екзархията. Тази особеност на функционирането на новата институция не е отчетена в пълна степен в суматохата на първоначална еуфория, последвала появата на акта от 27 февруари 1870 г. Дори и малкото критици на Фермана насочват острието на своите нападки срещу прословутия чл. 10, описващ диоцеза на Екзархията. Впоследствие обаче, зависимостта от Високата порта в посочените управленски зони ще създаде както сериозни пречки пред развитието на екзархийските структури, така предпоставки за появата на периодични кризи и сътресения в централните органи на автономната българска църква. Включително и в следосвобожденския период.

Йерархическата обвързаност на Екзархията с Вселенската църква е предписана в чл. 6, 7, 8, 9 и 11 на Фермана. Те предвиждат екзархийският синод да се консултира с патриаршеския синод по съществени канонически въпроси, както и Екзархията да не произвежда сама миро, а да го получава от Патриаршията. Допусната е възможността за придвижване на екзархийските митрополити из

епархии, принадлежащи към Патриаршията и обратно; това обаче не създава права за богослужение, за организиране на синодални заседания извън територията на съответния диоцез, както и намеса в делата на християните в чуждите епархии. Следвайки проекта от април 1869 г., Ферманът предвижда пребиваването на българските архиереи в българския храм в Цариград да става по режим, аналогичен на режима на пребиваване на източните патриарси в столицата. В тази своя част султанският акт също не уважава желанието на Григорий VI за въвеждане на по-строги ограничения по отношение временното установяване на екзархийски митрополити в епархията на Цариградския патриарх. Чл. 11 на Фермана разпорежда редът на манастирите, зависими към тогавашния момент от Патриаршията, да се запази. Тук става дума за т.нар. ставропигиални манастири, които в хода на църковното движение са запазили пълна лоялност към патриаршеската власт. При положение обаче, че ставропигиалията на по-голямата част от тези манастири през годините, предшествали прокламирането на Фермана, е била по-скоро символична, то перспективата за прилагането на този член е съвсем условна. След септември 1872 г. въпросната перспектива изчезва, поради прекратяване на контактите между Екзархията и Патриаршията.

Съществен момент, предписващ символната власт на Патриаршията над Екзархията, е заложеното в чл. 4 задължение на екзарха да споменава името на патриарха „съобразно каноните на църквата“³⁶. По отношение на църковното движение споменатият параграф има силно ограничително действие, тъй като е свързан с култовата практика, зададена от Великденската акция от 1860 г. Елиминирането на тази практика без съмнение би довело до недоволство от страна на редовите богомолци и на духовенството, възприемащи неспоменаването името на вселенския патриарх в богослужението като недвусмислен знак на църковната самостоятелност. От друга страна, в чл. 4 е направен компромис и с патриаршеската воля, регистрирана в бележките към проекта от април 1869 г. Според твърдото настояване на Григорий VI, името на властващия патриарх би трябвало да се споменава не само от екзарха, но и от екзархийските митрополити. Дори и най-малкият опит за прилагане на подобна разпоредба обаче би взривило църковния порядък в новата православна област и затова Али паша не допусна включването на въпросната норма във Фермана.

По всичко личи, че зависимостта на Българската екзархия от Вселенската патриаршия е условна и символична. Това обстоятелство би могло да служи като основание за разколебаване на тезата за автономния характер на новата църковна област, предпоставяйки възможността тя да бъде мислена по-скоро като автокефална. Подобно твърдение не е нереалистично, но с оглед по-сетнешния развой на Българската екзархия. То може да се обвърже и с тезата на Параскевас Конортас, че неприлагането на нормите, предписващи частична йерархическа подчиненост на Екзархията спрямо Патриаршията, дошло в ре-

зултат на схизмата от 1872 г., създава предпоставки за появата на нов милет в рамките на Османската империя – българския³⁷. Не е неоснователна и тезата, че обособяването на този нов милет получава тласък именно от упорството на Патриаршията да не признае суверенитета на откъснатата се от пределите ѝ Екзархия. В случая обаче е от значение само обстоятелството, че във Фермана са заложили механизми за съхраняване единството на православния милет, чието съществуване в продължение на повече от век е осигурявало добри предпоставки за косвено регулиране на процесите във Вселенската църква от страна на светската власт. Тези механизми обаче се оказват неработещи и невъзможността за практическата им реализация е един от ясните сигнали за настъпващата коренна промяна и в системата на милетите, и в етнополитическия модел на Османската империя в цялост.

Като своеобразна компенсация на нереализираните претенции на Григорий VI, заложили по отношение властовите правомощия на Патриаршията спрямо Екзархията, описани в „Поправки и бележки към последния проект на смесената комисия“ (юни 1869 г.)³⁸, Ферманът удовлетворява почти напълно териториалните аспирации на Вселенския престол, набелязани под формата на корекции върху планирания от смесената комисия диоцез на новата църковна област. Това осигурява добри шансове на дестабилизираната от разпратата с българите хилядолетна институция за надмогване на част от кризисните елементи в структурата и във функционирането си. Евентуалното откъсване на всички територии, визирани в проекта от април 1869 г., би разклатило из основи стабилността на Патриаршията – както във финансово-административен план, така и вследствие на евентуални мощни центробежни движения, предизвикани от най-фанатичните проелинистически среди. Не е невъзможно именно тези обстоятелства да са взети предвид и от Али паша, и от Н. П. Игнатиев в хода на действията, свързани с финализирането на работата по изготвяне на Фермана.

Според чл. 10 от Фермана за учредяване на Българската екзархия, нейната „духовна юрисдикция“ обхваща следните 13 цели епархии – Русенска (Червенска), Силистренска (Доростолска), Шуменска (Преславска), Търновска, Софийска, Врачанска, Ловчанска, Видинска, Нишка, Пиротска (Нишавска), Кюстендилска, Самоковска, Велешка. Към Екзархията се присъединява Варненска епархия без Варна и 20-те крайморски села (разположени между Варна и Кюстенджа), Сливенския санджак (от Одринска епархия) без градовете Анхиало и Месемврия³⁹, Пловдивска епархия без Пловдив, казата Станимака и четири манастира. От града Пловдив в Българската екзархия е включена само енорията към черквата „Св. Богородица“. Ферманът не разпорежда изрично запазване статуса и териториалния обхват на съответните църковни области и така предпоставя възможността този въпрос да се регулира чрез устройствените документи на Екзархията. По-специфични са обстоятелствата, свързани

с урегулирането на положението в двете епархии, останали без централните си градове – Варна и Пловдив и с църковното управление на откъснатите от Одринска и Созополска епархии зони. Пак на волята на българските църковни учредители е оставен и проблемът за това дали да има епархии с епископски статус, или всички църковни области да се превърнат в митрополии. Тези въпроси са решени прагматично и относително сполучливо година по-късно от Църковно-народния събор (5 февруари – 24 юли 1871)⁴⁰.

Втората част от чл. 10 на Фермана допуска възможността и други епархии да се присъединят към Екзархията, ако всичките им жители или поне две трети от тях поискат това и „и ако това е установено“ със съответните легални процедури. Веднага след въпросното допускане властта предупреждава, че ще бъде непримирима, ако на основание на споменатото разрешение някой би се опитвал да създава „смут и раздор между населението“. Само по себе си цитираното допускане подсказва, че властта е наясно със създаващата се перспектива да се поразят и поддържат конфликти за влияние на Екзархията и на Патриаршията сред населението на смесените епархии. Тази перспектива обаче не противоречи на интересите на Високата порта и тя я залага, за да разполага с повече механизми за влияние сред православното население и неговите институции⁴¹.

В случая трябва да се отчете и още един важен за османското правителство мотив да стесни максимално границите на Екзархията в Тракия и в Македония и да заложи взривоопасната процедура на допитвания като основа за последващи откъсвания на епархии от Патриаршията. Въпросният мотив е формулиран точно и недвусмислено от Д. Гонис. В анализа си на фермана гръцкият теолог пише, че към момента на създаването на Фермана Али паша е наясно с обстоятелството, че българският народ „рано или късно“ ще активизира усилията си за политическо освобождение. С оглед на този бъдещ развой една пространна територия на Екзархията би създала предпоставки за по-широки териториални аспирации на българите, чиито етнос се простира дори и в зони, намиращи се в опасна за интересите на Империята близост до столицата Истанбул⁴². С оглед на това обстоятелство е логично да се предположи, че институцията, която издава акта за българската църковна самостоятелност няма как да заложи в него бъдещи рискове за собственото си държавно-политическо бъдеще. Или, ако е поставена в затруднено положение – както в конкретния случай, ще се опита да ги избегне.

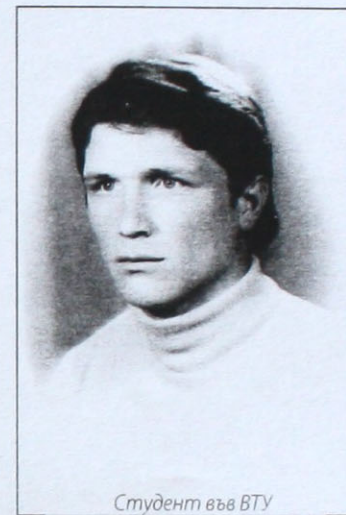
6. Независимо от откритите обстоятелства, териториалният обхват на Екзархията, заложен във Фермана от 27 февруари 1870 г., трябва да се оценява по-скоро с гравитни, отколкото с критични категории в контекста на българския национален интерес през XIX век. Основните жизнени зони на нацията, разположени между Дунав и Стара планина и между Стара Планина и Родопите, са присъединени по безспорен начин към новата църковна област. Това са и

зоните, в които най-упорито и последователно в продължение на предхождащото Фермана десетилетие се отстоява българската етнокултурна идентичност чрез всички форми на църковното движение. Не бива да забравяме, че този акт признава принадлежността на цяла Добруджа, както и на Нишко и Пиротско към българската етническа територия. По отношение на последните две епархии, както и на част от регионите в Добруджа, принадлежащи към Доростолска или към Варненска епархия, трябва да се има предвид, че там етноконсолидационните процеси на българите вървят по-бавно и че ярките антипатриаршески прояви в тях са по-скоро изключение, отколкото правило. Аналогично е положението и в повечето региони на Западна Тракия, Родопския масив, Южна, Централна и Западна Македония⁴³. С оглед на това фактическо положение не е за пренебрегване и доводът на патриарх Григорий VI, че голяма част от християните в Македония и Тракия не са декларирали масово и упорито желание за скъсване на йерархическите връзки с Вселенския престол⁴⁴. Изтъкнатото обстоятелство е валидно в пълна степен и за гръцкото население по Българското Черноморие. Тази опозиционна на българската национална кауза гледна точка в случая е полезна, защото тя насочва мисълта към старата истина, че големите исторически постижения в живота на нациите се отвоюват с постоянство, твърдост и упорство; и с големи жертви. И тъй като Ферманът от 27 февруари 1870 г. представлява безспорно национално постижение, би било добре да потърсим част от основанията за неговите видими недостатъци не само във външните фактори, а и в някои особености на българското национално развитие през XIX век. Неприсъединяването на предвидените в проекта на смесената комисия от април 1869 г. епархии, кази и селища към Екзархията трябва да се тълкува и като резултат от недостатъчната напредналост на българските етнополитически процеси в зоните със смесено население. Това състояние на процесите предпоставя относително ниския интензитет на църковнонародните прояви и претенции на българите в част от епархиите, разположени в Западна, Централна и Южна Македония, както и в по-голямата част на Западна и Източна Тракия. То създава сериозен формален мотив на Али паша да не включи описаните земи в диоцеза на Екзархията. Ведно със същинския му държавностратегически мотив, разбира се.

По отношение по-абстрактното място на Фермана за учредяване на Българската екзархия от 27 февруари 1870 г. в историческата съдба на нацията ще си позволя да се присъединя към становището на Петър Ников, открил приноса на султанския акт за легализиране статуса на българите като самостоятна етническа общност – и в пределите на Османската империя, и в международноправен план. Самият факт, че в продължение на следващите десетилетия Ферманът многократно е използван за отстояване етническата принадлежност на определени територии към България⁴⁵ или за изтъкване самостояния характер

Началото...
Велико Търново –
някъде през 70-те години

Студент във ВТУ
„Св. св. Кирил и Методий“ –
1967 г.

Първи стъпки
в преподавателската
професия – 1976 г.

Татул, 30 май 2009 г.

С Никола Григоров и съпругата му Йорданка Спасова.
В ресторанта „Сите българи“ 8 май 2009 г.

на Екзархията и на всички обвързани с нейното функциониране институции⁴⁶, е достатъчен, за да прикрепя популярната оценка на П. Ников към заключителната част на този параграф, давайки воля и на респекта си пред проникновения изследовател, и на схващането си, че думите му имат своята безспорна тежест и в настоящия изследователски контекст: „Ферманът от 1870 г. е първият голям официален документ на Новото българско време, който е провъзгласявал свободите на целия български народ; той е неговата Magna charta libertatum.“⁴⁷

7. В редовния си доклад до Ке д'Орсе с дата 22 март 1870 г. френският посланик в Цариград Никола-Проспер Буре съобщава, че изпраща в Париж екземпляр от Фермана за създаване на Българската екзархия, придружен с кратък коментар⁴⁸. По мнението на Буре, Високата порта е била поставена в крайно трудна ситуация във връзка с придобилия „внушителни размери“ въпрос за българската църковна самостоятелност. Сред основната причина за решението на османската власт да санкционира създаването на новата православна църква е масовото недоволство на „пет-шест милиона българи“. При евентуално неудовлетворение на исканията им, „те лесно можеха да се поддадат на разпространяваните от Русия внушения“ и така българският национален въпрос би попаднал в зоната на влияние на Петербург. Зад тези съждения се крият естествените предубеждения на френската дипломация към противостоящата ѝ руска политическа машина. Въпреки това, открояването на факта, че същинският двигател на антипатриаршеското движение е българският народ е от съществено значение за оценката на процесите, предшествали и последвали прокламирането на Фермана. В последната част на изложението си френският посланик констатира, че със създаването на Екзархията Високата порта дава на българите не само „владци от тяхната народност“, но и „национална администрация на народ, който никога не е имал такава“. Приемайки споменатата отстъпка като необходимо зло, Високата порта сама отваря вратата за развитие на българското национално самоуправление, което ще даде естествен тласък на борбата за реален държавен суверенитет. Макар и хипотетични, съжденията на Н. Буре не са лишени от фактически основания. В подобен контекст схващат перспективите, заложили във Фермана, и мнозинството от участниците в масовото антипатриаршеско движение. Няма съмнение, че това именно полагането на повратния документ в логиката на движението за политическа самостоятелност е основната предпоставка за неподправената радост и искреното удовлетворение, с което е посрещната и отпразнувана новината за прокламирането на Фермана в основните средища на антипатриаршеската опозиция.

Добре организирани и/или импровизирани тържества, разсипали се из българската етническа територия след разпространението на новината за прокламирането на Фермана, бележат връхната точка на „триумфа“ на църковното движение, разгърнало се в особено широки мащаби след Великденската акция

от 1860 г. Това обстоятелство ми дава основание да представя някои от компонентите на тази събитийна верига – една от малкото в Модерната ни история през XIX век, натоварена безапелационно с градивни чувства, с основателни надежди и – най-важното – с плътно усещане за пълноценно реализиран самостоятелен проект, задаващ съществено направление от историческото бъдеще на нацията. Поради изключителното многообразие на фактите, свидетелстващи за начина, по който българите отпразнуват извоюваната църковна независимост през март 1870 г., си позволявам подборна интерпретация на по-ярки и специфични моменти, без да търся цялостна представителност по епархии, географски зони или селища. Целта ми в случая е поне частично да възпроизведа духа и патоса на всебългарското опиянение от успешния завършек на една протяжна и нелека епопея.

Повечето от тържествата протичат по традиционен за тогавашната обществена практика начин – официално богослужение в местния храм, последвано от прочитане на Фермана, на архиерейското послание от 1 март 1870 г. и на обръщението на привременния съвет от 3 март с.г. В някои от храмовете, освен благодарствените църковни песнопения, звучи и песента „Честит ден“, написана (вероятно от П. Р. Славейков) за популяризиране на добрата новина по най-възприемчивия за масова консумация начин – с лесен стих и запомняща се мелодия.

Честит ден⁴⁹

Ден тържествен! Празник всенароден!
Тържествувай Българский народ!
Ты черковно вече си свободен;
Свободен си, на царский живот.
Весели ся; въздай Богу слава;
Възвиси глас веч от жалост чист
И да екне по всичката Държава:
Да живеи СУЛТАН АБДУЛ АЗИС!
Да живее! Врази да усьрнат:
Доживяхме до честити дни,
За да видим да ни ся повърнат
Нашите народни правдини.
Нека помни нашето потомство
Тоз честит за нас и славен ден;
Падна вече гръцкот` вероломство —
Наш народ е с царя си сближен!
Ден честит! Въпросът ся решава.
Нека викнем с ясен глас сребрист.

И да екне по всичката Държава:
Да живеи СУЛТАН АБДУЛ АЗИС!
Да живеи! Под негово крило
Да напредва Българский народ,
И в нашето отечество мило
Да цъфти народний наш живот.

В съответствие с утвърдената през годините на антипатриаршеското движение традиция, официалната част на църковния ритуал завършва със слово, изречено обикновено от най-авторитетния и сладкодумен учител или от някой духовник. Преповтаряйки в риторичен порядък фактите, свързани с появата на ключовия правителствен акт, както и внушенията, съдържащи се в посланията, в цитираната песен и в самия Ферман, ораторът превежда на близък до съответната аудитория език кодовете на случващото – както чрез своето персонално въздействие, така и чрез живите думи, подбрани и подредени с оглед нагласата и мисловния строй на присъстващите в храма миряни. По правило църковната церемония е последвана от литийно шествие или от училищно тържество. Във всички селища е намерен начин да се уважат представителите на местната османска власт, някои от които се включват пряко в тържествата, въпреки религиозните си задължения, свързани с дните на мюсюлманския байрам. И, както може да се очаква, завършекът на събитието (простряло се в някои случаи в рамките на няколко поредни дни), е неформален – хор⁵⁰ и песни на мегдана или чаршията, илюминации, гърмежи, трапези (съобразени с ритуалността на текащия Великденски пост), раздумки и планове по кръчми и кафенета. В някои конкретни случаи празничната еуфория приключва с най-традиционния резултат от съчетанието между физическа умора и опиянение: „Веселието беше всеобщо. Викове „Да живее!“ се чуваха по улиците цяла нощ, щото сутринта даже някои българи от възхищение се намерили заспали по улиците и заптиетата, като минавали покрай заспалите, никак не искали да ги събудят.“⁵⁰ Мястото е Стара Загора; авторът е местният първенец хаджи Господин Славов – един мемоарист, на чийто неподправен разказ съм склонна да вярвам.

8. Самоков е едно от най-значимите средища на църковното движение. Тамошната българска общност последователно и упорито отстоява идеята за пълна църковна самостоятелност, не приема патриаршески владика и след 1861 г. поддържа свой постоянен представител в столицата – Захари Хаджи Гюров. Самоков е и един от митрополитските центрове, където тържествата по случай прокламирането на Фермана протичат особено ярко и еуфорично. Още при присигането на телеграмата от Цариград – в неделя на 1 март 1870 г., свещениците „удрят клепалата“ на митрополитската черква и събират народа на тържествено богослужение. На другата сутрин първенците, начело с архимандрит Макарий, се явяват пред представителите на местната власт, за да изразят благодарността

на епархиите и да получат повече информация за султанския акт. Следващата неделя (8 март) в Самоков се събират всички свещеници „от околията“, граждани, жители на близките села. Организирана е т.нар. моноклisia. В рамките на службата е изречено слово от таксидиота на Рилския манастир, а след това пред събралото се в двора на храма множество говори един от учителите. Празникът продължава с шествие – от храма до конака, където представителите на местната османска власт са зарадвани с акламации от страна на множеството и уважени с благодарствена реч на архимандрит Макарий. Вечерта са организирани илюминации, а читалището дава представление на „Многострадалната Геновева“, на което „са поканени безплатно всички турци“⁵¹. Последният жест е израз колкото на верноподаническа лоялност, толкова и на покровителствено отношение към лишените от свои модерни форми на културна комуникация представители на самоковския османски административен апарат.

В принадлежащата към Самоковска епархия Дупница новината за Фермана пристига на 1 март 1870 г. с телеграма на Захари Хаджи Гюров. Дупнишките първенци подхождат по-делово към „радостната вест“⁵². Те се срещат с представители на местната османска власт още същия ден, като подчертават новото положение на народа, извело до успешен край „10-годишните“ усилия в тази насока. „Ний българите с гръцкия патриарх [вече] нямаме взимане-даване“ – декларира дупничани и насочват обществените си усилия към урегулиране на някои вътреградски противоречия, посели през последните години духовете на раздора и напрежението в иначе ангажираната с общонационалните проблеми Дупнишка община.

9. В Лом Ферманът също е отбелязан с тържество. В тамошните ритуали обаче има специфични детайли, които си струва да бъдат отбелязани⁵³. В цитираното към заглавието на настоящия параграф писмо на Хр. Минков до Алекси Попангелов (20 март 1870 г.) се съдържа кратко описание на „церемониите“, които са организирани в Лом през първата събота след разпространението на новината за Фермана. „На 7 март (събота) отидохме в църква и след като се свърши литургия[та] не се пуши нито един човек да излезне, за да отиде в кафенето; и завчас дойдоха 6 заптиета от конака в църквата. После дойдоха ти още 10 узбашии, облечени в най-красните си царски дрехи и заедно с народът се отиде в конака. Тука се каза едно словце турско от г[осподи]н Моско, учителът ни, който предава час в I-ви клас. Свещениците [бяха] облечени в най-красните си дрехи и кой с кръст, кой с икона, кой с евангелие – правиха се ектения <...> Също така и учениците [бяха] облечени в белите си дрехи. И след като се свършиха тий церемонии, пак с народът се мина през чаршията и с туй тържество се завърнахме в училището и там се каза едно слово от учител[я] Н[икола] Първанов, изпяха се няколко песни и тъй се свърши триумфът.“⁵⁴ Представените ломски събития впечатляват с добрата си организация, с повторемостта на част от

ритуалите – литургиите, речите, благодарностите пред властите. Интересен е и моментът с допускането на мюсюлманските органи на реда в храма – практика, избягвана както от християните, така и от мюсюлманите. По всички личи, че ситуацията е възприемана и от двете страни като извънредна и особено важна от държавна и от обществена гледна точка. Тази оценка е фиксирана в точно намерената за оценка на случващото се дума триумф.

10. С особена яркост се отличават тържествата и в другия крайдунавски град Свищов, чието българско население в продължение на цяло десетилетие се придържа към най-безкомпромисната линия на църковното движение. На 8 март 1870 г. (неделя) представителната черква „Св. Троица“ събира богомолците за извънредно богослужение, посветено на „тая знаменита царска милост“⁵⁵. След литургията се образува религиозна процесия, която отвежда множеството пред резиденцията на каймакамина Абди бей. Той в момента отсъства, но благодарният народ е посрещнат от заместника му, който приема овациите и с удоволствие изслушва песента на ученическия хор, възнасяща слава за султан Абдул Азис. От конака шествието се отправя към казармите, където междувременно бинбашията Хасан бей е строил войниците, които, ведно с наобиколилите ги християни, отправят съвместна молитва за „дългоденствието на милостивия цар“. По заповед на командващия гарнизона към шествието се присъединява военната музика, под чиито бодри звуци множеството се отправя към читалището. Там се събират българските първенци, гарнизонните офицери и редовите участници в тържеството. В обстановка на формално равноправие и само привидна официалност е изслушано краткото, „но пълно с благородни чувства“ слово на учителя по турски език. Така, приобщавайки не само местната власт, но и войската към своята тържествена обредност, свищовските българи създават ясен обществен фон на доминация на собствените си етнополитически и културни институции и практики в подложения на силни европейски веяния дунавски град.

На фона на обрисованата идилия между българи, османски чиновници и офицерство в Свищов, провокирана от новината за българската църковна самостоятелност, едва ли е случаен фактът, че пак по това време и именно в крайдунавския град е създадена една от най-запомнящите се антигръцки литографии на Николай Павлович – приета с интерес и одобрение от тогавашната публика. Става дума за популярната картина, посветена на битката в някой от източно-старопланинските проходи (Върбишкия или Ришкия)⁵⁶, и довела до разгрома на елитната византийска армия след неин мащабен поход в Североизточна България. Следвайки традицията на жанра и особеностите на възприятието на слабо просветените си в историческо отношение сънародници, популярният вече художник описва случката, която е изобразена на литографията. В описанието, както и в страховития образ на езическия хан, се съдържа властното антигръцко

послание на картината. „Българите побеждават гърците в един дол южно от Шумен през нощта на 25 юли 811 г. [реди] Х[риста]. Крум, цар български, победоносец, седи пред един от запалените дървници, които осветяват битката, гдето му принасят Никифоровата глава отсечена.“⁵⁷ За възприемащите като една политическа категория византизма, модерния елинизъм и патриаршеските претенции за пълновластие над православното възрожденци отсечената глава на византийския император агресор се е оказала може би един от най-ярките символи на съкрушените властнически амбиции на Вселенската църква по отношение на българския народ. Това е и причината, поради която малко зловещата по излъчването си литография получава добро разпространение, обкичвайки стените на частни домове, читалища, кръчми и кафенета и поддържайки жив антипатриаршеския дух и след повратната 1870 г.

11. Една от най-прочувствените дописки, регистриращи ентузиазма, с който се приема новината за прокламирането на Фермана, е посветена на импровизираното тържество в Хасково и е написана от тамошния учител Димитър Душанов. Привеждам малко по-пространен цитат, тъй като текстът е и типичен за начина на отразяване на събитието в печата, и уникален с прочувствеността си и с точността на изказа. „Хаской, 3 март 1870. Завчера на 1-ий того в Неделя Православна, надвечер около 11 часа [по турски] ни известиха три телеграфически депеши прерадостната вест за решаването на църковния наш въпрос. Като ги прочетохме сърцата ни се изпълниха с неописана радост и веднага се събират членовете на обществото, клепалата заклепват и известяват на всичкото градско съсловие чакания от 12 години този край. При непресечното тяхно тънтие, народът се стичаше в църковния двор, за да чуе с ушите си и да види с очите си депешите, които ненадейно го поставят в едно такова превъзходно възхищение. Те му се прочетоха и той весел начна да се моли. О! Г-не редакторе! Не намирам думи да Ви опиша радостта и възхищението на чувствителния народ, който на тълпи обикаляше цяла нощ улиците със свирки, песни и сърдечни възклицания. Членовете на общината пък, събрани в заседателната стая, при звука на свирните напиваха за здравето на нашите многострадални свещеноначалници и на народните ни представители. И ето — нощта се преминува и утринната заря ни изпръчва пред понеделничния ден, когато клепалата изново заклепват и всички пак отиват в черква. Там свещениците, светло облечени, се молят пред небесния отец, певците му пеят славословия и пременений като на Великден народ благоговееше и слуша, като се провиква сегиз-тогиз: „Ура, да живее нашият милостивий цар!“ След славословието учителят ни [Димитър Душанов] каза прилична със случая реч, която се пресече няколко пъти с ръкопляскания, а девичите от девовъзпиталището ни, както и учениците от училищата ни в свършека ѝ я увенчаха със своите песни, подир които станаха и литии по църковния обряд, пресичани сегиз-тогиз от молитвите и ектениите⁵⁸ на свещениците и жи-

вовъзклицанията на народа. Тогава се даде отпуск и народът със свирни и хора се разнесе по всички град. Въздухът се заглушаваше от радостните му викове, а учителите, придружени от учениците и членовете на обществото, ходиха на Правителството да изкажат признателността на целия народ.“⁵⁹

12. В изворите са регистрирани аналогични тържества и в много други селища. Българите в митрополитските и епископски центрове Търново⁶⁰, Ловеч⁶¹, Русе⁶², Кюстендил⁶³, София⁶⁴ отбелязват събитието с близки по форма и съдържание ритуали до описаните, като местните първенци се подготвят да поемат полагащата се по Фермана отговорност за управлението на църковните дела ведно с новите екзархийски митрополити. Особено красноречиви са събитията в Ловеч, където веднага след приключване на тържеството местните първенци обсъждат в конкретен план някои устройствени въпроси, свързани с бъдещото функциониране на Екзархията. Акцентите са поставени върху оптимизиране броя на епархиите, върху фиксиране заплатите на митрополитите на приемливи за обществен интерес нива и върху създаването на механизми за пренасочване основната част от средствата, постъпващи в църковните каси, за развитие на образователното дело⁶⁵.

В случая е важно да се отбележи и това, че българите в някои епархийски центрове, за които не се предвижда присъединяване към Екзархията, също отбелязват събитието с църковни ритуали – Битоля⁶⁶, Охрид⁶⁷, Одрин⁶⁸, Варна⁶⁹. Няма съмнение, че надеждата на тамошните участници в антипатриаршеското движение е скоро да се проведат допуснатите от чл. 10 на Фермана допитвания до православното население и след като 2/3 от него се изкаже в полза на присъединяване към новата автономна църква да се създадат съответни екзархийски епархии.

Севлиево⁷⁰, Сливен⁷¹, Разград⁷², Свиленград (Мустафа паша)⁷³, Пазарджик⁷⁴, Казанлък⁷⁵, Айтос⁷⁶, Балчик⁷⁷ – това са само част от селищата, за които има безспорни свидетелства, че в дните и седмиците след прокламирането на Фермана тамошните българи организират тържества, за да отбележат новото си църковнонародно положение и за да демонстрират самочувствието си на победители в трудната борба с една от най-жилавите и устойчиви институции, разпростираща властта си над християните в Османската империя в продължение на векове – Цариградската патриаршия⁷⁸.

13. В интерес на истината трябва да се отбележи, че има митрополитски средища, за които в наличните извори няма податки за ритуали, посветени на Фермана – Шумен, Видин, Враца, Ниш, Пирот, Велес, Силистра. Причините за всеки отделен случай са конкретни и локални. Някъде местните дейци са ангажирани с вътрешни борби, свързани с упражняването на общинската власт или с градежа на просветни и/или културни институции (Шумен и Силистра). Другаде интересът към църковното движение по принцип е слаб или е отслаб-

нал в резултат от безконечното отлагане на неговия логичен завършек (Видин, Враца, Ниш, Пирот). Не е невъзможно събития от подобен порядък да са се случили, но да не са регистрирани в източниците или пък аз да не съм се добрала до тях при проучването на достъпния ми извор материал. Така или иначе, и по отношение на този триумфален за църковното движение момент се откроява неравномерността в проявите на приобщеност към целите и практиките на движението. Това състояние е логичен резултат от като цяло присъщата неравномерност на модернизационните процеси, протичащи през третата четвърт на XIX век в българското.

Появата на знаковия документ от 27 февруари 1870 г. съдейства за приобщаване към духовната власт на Екзархията и на два от най-значимите култови центъра на тогавашната българска духовност – Рилския и Хилендарския манастири. Стареите на Рилския манастир взимат решение за скъсване с Цариградската патриаршия на 19 февруари 1870 г. – само осем дни преди появата на Фермана. Мотивът на акта е еднозначно формулиран в протоколната книга на манастирската управа – „приближава вече решението на черковния ни въпрос“. Макар и взето сравнително късно⁷⁹, това решение е важно за по-нататъшния ход на българското църковнонародно устрояване⁸⁰. Малко по-различен е начинът на действие на духовниците от Хилендарския манастир. Макар и поддържащи предпазлива позиция по разпратата с Патриаршията, в хода на църковното движение те са намирали косвени начини да подпомогнат някои от инициативите за църковна самостоятелност – предимно чрез своите таксидиоти и метоси. На 15 март 1870 г. игуменът на манастира архимандрит Герасим изпраща послание до Архиепископския събор и Привременния смесен съвет в Цариград⁸¹. В него е изразена радостта на подведомственото му монашество от „възстановлението на древната българска йерархия“, като е припомнено, че „от Хилендарската лавра <...> са се явили първи[те] поборници за освобождението на Българската църква“. След традиционните слова в чест на султана и неговите „премъдри министри“ архимандрит Герасим се обръща към членовете на Архиепископския събор с титута „наши Пастиреначалници“, което е недвусмислена заявка за готовност да се премине под духовната опека на новата църковна институция.

Малко по-специфичен е начинът, по който се приема новината за Фермана в Пловдив. Оставил практически целия град (без енорията на храма „Св. Богородица“) във властта на Патриаршията, султанският акт съдържа предпоставки за бъдещи противостояния и конфликти и в града на тепетата, и в гъсто населената му с българи епархия. Въпреки това, пловдивските лидери възприемат акта откъм неговата общобългарска същност. Те оценяват повратното му значение за съдбата на всички българи и са оптимисти за решаването на проблемите в собствената си епархия. Така, за пореден път пловдивските първенци доказват позицията си на основен извънстоличен център на църковното движение – не

само от регионална, а и от национална величина. И в кореспонденцията на Н. Геров⁸², и във вестникарските материали с пловдивски адрес от пролетта на 1870 г.⁸³ се чете както удовлетворение от постигнатото, така и готовност да се отстояват и по-нататък общите интереси – вече и на основата на повратния султански акт⁸⁴.

14. Като цяло положителна оценка получава Ферманът от 27 февруари 1870 г. и от дейците на основните емигрантски средища. Двамата противостоящи си по политическа ориентация букурещки вестника „Свобода“ и „Отечество“ интерпретират събитието като важно за националната съдба – както с оглед моментното състояние на нещата, така и в по-далечна перспектива⁸⁵. Подобна е оценката и на Добри-Войниковия браилски вестник „Дунавска зора“⁸⁶. Българите в Букурещ и Браила също организират малки тържества по повод учредяването на Екзархията. Изпратени са и благодарствени телеграми – до „Цариградския Български Синод“ от Букурещ⁸⁷ и лично до Али паша – от Браила⁸⁸. Одеските българи също се ангажират с кампанията за открояване на отвоюваната йерархическа самостоятелност. Акцентът на тяхното тържество пада върху отбелязване 1000-годишната от признаването на българската църковна автономия през Средновековието⁸⁹.

Интересна тенденция се съдържа в начина, по който протича тържеството на букурещките българи, проведено на 8 март 1870 г. След специалната неделна литургия, отслужена от митрополит Панарет Погониянски, младите се събират в традиционния си приятелско-съмишленически кръг и продължават празника в неформален порядък. Преди да започнат трапезно-политическите дебати Васил Икономов държи кратка реч, представяща същностни моменти от новото църковноадминистративно положение на българите, живеещи в Османската империя. В края на изложението си ораторът отправя към съмишлениците си следния призив: „Нека днес се захванем за работа. Нека младо и старо – кой с какво[то] може; кой морално, а кой материално [да] помогне на своето отечество. Както днес са удостоихме с независима йерархия, така също твърде скоро ще са сдобиеме и с НАРОДНА НЕЗАВИСИМА БЪЛГАРИЯ.“⁹⁰ Това, изречено в тесния кръг на букурещките млади пророчество, само осем години след описаните тук събития ще се превърне в обществена реалност. Едва ли дейците на църковната борба са приемали толкова пряко връзката между йерархическата и политическата самостоятелност, както я изрича в импровизираното си слово студентът по медицина. Днес обаче, спокойно можем да приемем, че инициативите, практиките, институциите, опитът и волята за национално действие, които се пораждат и развиват в пределите на антипатриаршеското движение, са сред съществени компоненти на българската политическа модерност – както в доосвобожденската, така и в следосвобожденската част на XIX век.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Пасажът е от писмо на Хр. Минков (Лом) до Ал. Попангелов (Цариград) с дата 20 март 1870 г., представящо тържеството по случай прокламирането на Фермана в Лом. – В. Василева. Непубликувани писма от архивния фонд на възрожденца Алекси Попангелов. – Известия на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Т. XX (XXVI). София 1992, с. 388.

² Тодев, Ил. Д-р Стоян Чомаков (1919–1893). Живот, дело, потомци. Част II. Документи. София 2003, с. 169–173.

³ Софиянци не се забавят да разнесат новината чрез кореспонденцията си с общини и личности от Западна България и Македония, с които поддържат тесни контакти. Вж. писмо на Стоян Неделчев (София) до Ст. Веркович (Серес) от февруари 1870 г. – Научен архив на Българската академия на науките (НА-БАН), ф. 14к (Стефан Веркович), оп. 1, а.е. 355, л. 1–3.

⁴ Тази комисия през първите месеци на 1869 г. работи интензивно върху проект за султански акт за решаването на църковния въпрос. Оформеният към края на април 1869 г. текст на компромисния документ е подложен на корекции и дебати от двете страни. Този документ става известен като „Втори проект на смесената комисия“ и ляга в основата на Фермана от 27 февруари 1870 г.

⁵ Този момент от развоя на църковното движение е описван многократно в изворите и в историческата книжнина, така че не съществува практическа възможност нито за издирване на първоизточника, в който е фиксирана съответната информация, нито за изчерпателно изброяване на съчиненията, в които е споменат или интерпретиран. С оглед на историописната пълнота тук ще посоча само няколко източници и аналитични съчинения, на чиято коректност се доверявам в най-голяма степен. – *Εκκλησιαστικά ή εκκλησιαστικόν δελτίον*. Περιέχον την από της παραίτησεως του πρώτου Κωνσταντινουπόλεως κ. Σωφρονίου και εφέξης ιστορίαν του Πατριαρχικού Οικουμενικού της Κωνσταντινουπόλεως θρόνου. Εκδίδεται υπό Β. Α. Καλλιφρών. Т. ΣΤ' (VI). Εν Κωνσταντινουπόλει 1871, т. (VI), с. 42; **Стамболски, Хр.** Автобиография, дневници и спомени. Т. II. 1868–1877. София 1927; с. 83; **Бурмов, Т.** Българо-гръцката църковна распря. София 1902, с. 439; **Арнаудов, М.** Иларион Макариополски и българският църковен въпрос. – В: Иларион Макариополски Митрополит Търновски 1812–1875. Биография, спомени и статии за петдесетгодишнината от смъртта му. София 1925, с. 274–275; **Темелски, Хр.** Ферманът – Схизмата, Екзархията – Патриаршията и Османската държава. – Духовна култура (ДК), 2005, кн. 2; с. 2; **Ματάλας, Π.** 'Εθνος και ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Απὸ τὸ 'Ελλάδικο στὸ Βουλγαρικό' σχίσμα. Ηράκλειο 2002, с. 247.

⁶ Църковен архив. Кн. III. Стъкмил Д. Мишев. София 1931, с. 98.

⁷ Пак там, с. 99.

⁸ Македония, г. IV, бр. 30 от 3 март 1870. Притурка; *Εκκλησιαστικά ή εκκλησιαστικόν δελτίον...*, т. ΣΤ' (VI), с. 42–43.

⁹ **Ματάλας, Π.** 'Εθνος και ορθοδοξία..., с. 247, 255; Македония, г. IV, бр. 30 от 3 март 1870. Притурка; *Εκκλησιαστικά ή εκκλησιαστικόν δελτίον...*, т. ΣΤ' (VI), с. 43.

¹⁰ Вж. гръкоезичните преводи на Фермана, направени в патриаршеската канцелария веднага след получаването му в: *Εκκλησιαστικά ή εκκλησιαστικόν δελτίον...*, т. ΣΤ'

(VI), 43–45; *Γεδεών, Μ.* 'Εγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί του βουλγαρικού ζητήματος (1852–1873). Εν Κωνσταντινουπόλει 1908, с. 243–247.

¹¹ **Кирил патриарх Български.** Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Изследвания и документи. Т. I. София 1958, с. 300.

¹² През 1870 г. православният Великден е на 12 април (стар стил).

¹³ Разгърналият се през последните две десетилетия дебат около датата, с която трябва да свързваме Фермана за учредяване на Българската екзархия, могат да се считат за финализирани, тъй като посочената върху самия документ дата е 27 февруари 1870 г. и практически всички водещи автори вече се придържат към нея. Явно по-добросъвестната в изпълнение на формалните си задължения патриаршеска канцелария още при първия превод на документа на гръцки език посочва в края му датата 27 февруари 1870 г. (*Εκκλησιαστικά ή εκκλησιαστικόν δελτίον...*, т. ΣΤ' (VI), с. 45) Тук обаче трябва да се отбележи и още едно обстоятелство. То е свързано с традицията денят 28 февруари 1870 г. също да се свързва с началния момент на появата на автономната българска църква. За да не изпадаме във календарно-документен фанатизъм, напоследък си мисля, че не е нелогично по-популярната дата – 28 февруари, също да функционира като паметна. Поради бързината при превода на документа след появата му и поради емоционалната атмосфера, в която той се разпространява, за българите през Възраждането актът се свързва с датата 28 февруари. При превеждането на български език върху печатните варианти е отбелязана само транскрибираната от турски език дата 8 зилхидже 1286 г. Във вестникарските статии и в другите публицистични материали циркулира основно датата 28 февруари. Тази дата е популяризирана и чрез закланателни посвещения от типа на думите на Ив. Найденов, следващи редакционната статия със заглавие 28 февруари 1870 година: „Тази дата ще остане вечно паметна в бъдещите български родове. <...> поменът за този достозабележителен ден ще премине векове и няма да се забрави докато тупа поне едно българско сърце на света.“ (Право, г. IV, бр. 3 от 16 март 1870). Настоящите разсъждения се отнасят само до историческата памет, свързана с отбелязването на началото на Българската екзархия, а не до професионалната историопис и до учебната книжнина. Повече по този въпрос Вж. в: **Събев, Т.** Учредяване и диоцез на Българската екзархия до 1878 година. София 1973, с. 42; **Маркова, З.** Българската екзархия 1870–1879. София 1989, с. 28–30; **Темелски, Хр.** Султанският ферман от 27 февруари 1870 г. – основаване и дейност на Българската екзархия в Цариград. – ДК, 1995, кн. 8, 18–27; **Митев, Пл.** Два дискуссионни въпроса от ранната история на Екзархията. – В: Българската църква през вековете. София 2003, с. 196–205; **Темелски, Хр.** Ферманът – Схизмата, Екзархията – Патриаршията и Османската държава..., с. 2; **Бонева, В.** Възраждане: България и българите в преход към Новото време. Шумен 2002, с. 317; **Тодев, Ил.** Екзархията – фактическо начало на модерната българска държавност? – В: Държава & Църква – Църква & Държава в българската история. София 2006, с. 235–247.

¹⁴ Екземплярът на Фермана, който епископ Иларион Ловчански е държал в ръцете си в този тържествен момент после остава на съхранение в архива на Екзархията. След преместването средището на институцията в София през 1913 г. той е донесен в столицата на Царство България и се е пазел в специална каса в сградата на Св. Синод. През Втората световна война Св. Синод не евакуира ценната си библиотека и архива си, подценявайки (както повечето тогавашни властници фактори) военновременните опасности, грозящи столицата. При бомбардировката от 30 март 1944 г., сградата на Св. Синод е силно засегната от фугасно взривно устройство, вследствие на което оригиналът на Фермана, ведно с други ценни материали от това фондохранилище, изгаря. Вж.: **Темелски, Хр.** Ферманът – Схиз-

мата, Екзархията – Патриаршията и Османската държава..., с. 8; Централен държавен архив (ЦДА), ф. 791к (Св. Синод на Българската православна църква), оп. 1, а.е. 72, л. 15.

¹⁵ Позволявам си този по-пространен цитат, защото той е сравнително по-неизвестен, а е запазил в себе си късчета от духа, обвял българската столична общност на 1 март 1870 г., при това е излязъл изпод ръката на един от архиерите, които имат най-стойностен принос за утвърждаване на Българската екзархия в края на XIX и през първата половина на XX век. – **Симеон Варненски и Преславски**. Един спомен за издаването на Фермана за Екзархията. – ДК, 1920, кн. 1–2, с. 98–99.

¹⁶ Македония, г. IV, бр. 30 от 3 март 1870. Притурка. Вж. и: **Бурмов**, Т. Българо-гръцката църковна распря, с. 448.

¹⁷ Право, г. V, бр. 1 от 2 март 1870.

¹⁸ **Кирил патриарх Български**. Граф Н. П. Игнатиев..., с. 300.

¹⁹ В съвременните текстове, посветени на този въпрос, се посочва датата 4 март 870 г. Тя се получава като към средновековната дата 19 февруари 870 г. се добавят 13 дни, за да се приравни събитието по хода на Григорианския календар. През XIX век обаче се добавят 12 дни и затова тогава датата е 3 март 1870 г. В този смисъл, твърдението на Хр. Темелски, че предосвободенските дейци (включително и добре информираният Н. П. Игнатиев) не са наясно с точната дата на въпросното историческо събитие, не е основателно. Фактът е, че през XIX век това събитие трябва да се отбелязва на 3 март, а през XX – на 4 март. Вж.: **Хр. Темелски**. Ферманът – Схизмата, Екзархията – Патриаршията..., с. 8.

²⁰ Македония, г. IV, бр. 26 от 17 февруари 1870. Вж. и: **Кирил патриарх Български**. Граф Н. П. Игнатиев..., с. 299–300.

²¹ По отношение на този детайл Хр. Темелски също греши, отбелязвайки, че възрожденските българи не са имали готовност да отдадат почест на значимия юбилей. Вж.: **Хр. Темелски**. Ферманът – Схизмата, Екзархията – Патриаршията..., с. 2–3, 8.

²² Право, г. V, бр. 2 от 7 март 1870; Македония, г. IV, бр. 30 от 3 март 1870. Притурка; Турция, г. V, бр. 3 от 7 март 1870. Притурка; Отечество, г. I, бр. 34 от 18 март 1870; Свобода, г. I, бр. 20 от 22 март 1870; Дунав, г. VI, бр. 461 от 25 март 1870.

²³ Тук ще изброя сигнатурите на част от известните ми запазени варианти на печатните копия и на някои преписи на Фермана. Съзнавам, че този списък не е изчерпателен. Той е свързан най-вече с основните столични хранилища на архивни документи. Извън тях също има екземпляри – най-вече в музейни фондове и в някои по-стари библиотеки. В архива на Кръстьо Мирски в БАН се пази ръкописен препис на документа – също често срещана форма за разпространението му преди Освобождението. По мое мнение, печатните варианти, ръкописните преписи и разпространеността на този ключов за историческото ни развитие в Модерната епоха документ трябва да се подложат на самостоятелно проучване, за да се направят по-конкретни изводи относно фактическото присъствие на султанския акт във възрожденското публично пространство. Вж.: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий – Български исторически архив (НБКМ-БИА), II А 1165, II А 6935, II В 914, II В 947, II В 9430, II Д 2924, II Д 5014; ЦДА, ф. 111к (Христо Стоянов), оп. 1, а.е. 106; ЦДА, ф. 246к (Българска екзархия), оп. 1, а.е. 1, л. 9; НА-БАН, ф. 59к (Кръстьо Мирски), оп. 1, а.е. 338; **Арnaudов**, **Хр.** Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. Т. I. Цариград 1871. Печатните варианти на Фермана са описани и като библиографски единици, затова част от тях се пазят в библиотечни фондове като част от колекциите с възрожденски книги. – **Стоянов**, **М.** Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806–1878. Т. I. София

1957, с. 385; Своден каталог на старопечатни, редки и ценни издания [в библиотеките във В. Търново, Пловдив, Кюстендил и Търговище]. – <http://ilib.libraryvt.com>.

²⁴ Право, г. V, бр. 2 от 7 март 1870. По подобие на Фермана, посланието от 3 март 1870 г. е отпечатано в двуезичен вариант (български и гръцки) в голямоформатен единичен лист. Вж. Екземпляр в: НБКМ-БИА, II В 5896. Схващайки програмния му характер пропагандистските среди също го оповестяват – със съответния критичен коментар, разбира се. – (*Εκκλησιαστικά ή εκκλησιαστικόν δελτίον...*, т. ΣΤ' (VI), с. 47–49.

²⁵ Право, г. V, бр. 2 от 7 март 1870.

²⁶ НБКМ-БИА, II В 5896. Вж. и коментара на посланието от 3 март 1870 г. от по-специфичната гледна точка на консервативната руска историопис: **Т. Курганов**. Исторический очерк греко-болгарской распри, с. 135.

²⁷ Право, г. V, бр. 3 от 16 март 1870. Вж. и: Турция, г. VI, бр. 3 от 7 март 1870.

²⁸ Турция, г. V, бр. 3 от 7 март 1870. Притурка.

²⁹ **Църковен архив**. Т. III, с. 121.

³⁰ **Пак там**, с. 121–123.

³¹ **Недков**, **Б.** Осmano-турска дипломатика и палеография. Т. I. София 1966, с. 141–144.

³² **Κονόρτας**, **Π.** Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17^{ος} – αρχές 20^{ου} αιώνα). Αθήνα 1998.

³³ **Ακανθόπουλος**, **Πρ.** Οι θεσμοί της „αυτονομίας“ και του „αυτοκεφάλου“ των Ορθοδόξων Εκκλησιών σύμφωνα με το θετικό δίκαιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά τη διάρκεια του 19ου και 20ου αιώνα. Θεσσαλονίκη, 1988; **Снегаров**, **Ив.** Българската екзархия. (Произход, същност, значение.) София 1969, с. 24–25. Т. Събев характеризира статуса на Екзархията като „полунезависима църква“. Тази квалификация не е обвързана със системата на утвърдената в източноправославните канони терминология и затова не може да се приеме за точна и адекватна. Вж.: **Събев**, **Т.** Учредяване и диоцез на Българската екзархия..., с. 42.

³⁴ Екзархийската институция има сложна и дълга история в пределите на Ортодоксалната църква. До 1862 г. екзархиите са привилегировани части от епархии, подчинени пряко на патриарха. Екзарси са именувани архиереи, получаващи специални анкетни или помирителни мисии в епархии, където са възникнали по-съществени църковноуправленски проблеми. Екзарси са и митрополити, упълномощени от патриарха да управляват по-пространни църковни области. По всичко личи, че с лансирането на този термин обиграният предстоятел на Вселенския престол е търсил не само внушението за по-високо положение на първосвещеника на българския църковен диоцез, а и осезаемо многосмислие на термина, който упорито страни от логичната за подобен случай титла архиепископ. Повече по този въпрос Вж. в: **Παΐζη-Αποστολόπουλου**, **Μ.** Ο θεσμός της πατριαρχικής εξουσίας 14^{ος} – 19^{ος} αιώνας. Αθήνα 1995, 51–84; **Снегаров**, **Ив.** Българската екзархия. (Произход, същност, значение.) София 1969, с. 18–21; **Събев**, **Т.** Учредяване и диоцез на Българската екзархия до 1878 г. С., 1973, 41–47; **Маркова**, **З.** Българската екзархия..., с. 29.

³⁵ Както българските, така и гръцките автори, интерпретирали по-подробно Фермана, се придържат към мнението за тясната връзка на основния му текст с текста на проекта на смесената комисия от април 1869 г. Вж.: **Бурмов**, **Т.** Българо-гръцката църковна распря, с. 442–444; **Γόνης**, **Δ.** Ιστορία της εκκλησίας της Βουλγαρίας. Αθήνα, 1995, р. 140–142. **Π. Ματάλας**. Έθνος και ορθοδοξία..., с. 247

³⁶ Цитатите от Фермана тук са от прецизния новобългарски превод, направен от Г. П. Генов. Вж.: Генов, Г. П. Международни актове и договори, засягащи България. – ГСУ-ЮФ. Т. XXXIV. София 1940, с. 163–183. Подходящи за ползване за изследователски и академични цели са и някои други нормализирани на съвременен български език варианти. Вж. Ников, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. София 1971, с. 307–310; Българската държавност и актове и документи. София 1981, 163–165; Петков, П. Ст. Документи за Новата история на България XIX – началото на XX век. В. Търново 2002, с. 34–37.

³⁷ Κονόρτας, Π. Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο..., с. 307–309.

³⁸ Εκκλησιαστικά ή εκκλησιαστικόν δελτίον..., т. Δ (IV), с. 122–125.

³⁹ Това решение оставя цялото Южно Черноморие под властта на Цариградската патриаршия. Изключение правят само българските села, намиращи се във вътрешността на Созополска епархия. Самият Созопол и гръцките крайморски села запазват принадлежността си към Вселенската църква. Това решение е логично с оглед пълната доминация на гръцкия етнически елемент по Южното Черноморие. То обаче създава значими управленски трудности на българските власти в региона след 1878 г. и е една от предпоставките за нажежаване на етническото напрежение, довело до трагичните събития, разтърсили региона през 1906 г. – Vretos, A. La Bulgarie ancienne et moderne sous le rapport géographique, historique, archéologique, statistique et commerciale. Saint Pétersburg 1856, с. 219–243; Щерионов, Щ. Гърците по българските земи през XVIII–XIX век (до 1878 г.) Историко-демографска характеристика. В. Търново, 2008, с. 239–369.

⁴⁰ Църковно-народният събор 1871 г. Документален сборник по случай 130-годишнината от Първия църковно-народен събор. София 2001, 160–375; Устав за управлението на Българската екзархия. Цариград 1874; Маркова, З. Българската екзархия..., с. 31–46. През 1870 г., скоро след прокламирането на Фермана за учредяване на Екзархията, през Привременният съвет издава изработения междувременно проект на Устав за управление на новата обшонационална институция – на български и на гръцки език. От съдържанието на документа става ясно, че по-голямата част от заложените в него норми лягат в основата на обсъдения и утвърден през 1871 г. от Църковно-народния събор окончателен устройствен документ на Екзархията. Фактът е показателен за това, че през последните месеци преди оповестяването на Фермана е извършена значителна и резултатна работа, свързана с конструиране на абстрактния модел, по който предстои да бъде изградена и управлявана Българската екзархия. – Устав за управлението на Българската екзархия. Цариград, 1870; Κανονισμός περί της διοικήσεως της Βουλγαρικής εξαρχίας. Εν Κωνσταντινουπόλει, 1870.

⁴¹ Граф Н. П. Игнатиев. Дипломатически записки (1864–1874). Донесения (1865–1876). Т. I. Записки. (1864–1871). София 2008, с. 255; Ников, П. Възраждане на българския народ..., 306–307; Снегаров, Ив. Българската екзархия..., с. 24–45.

⁴² Γόνης, Δ. Ιστορία της εκκλησίας της Βουλγαρίας, 140–142, с. 141–142.

⁴³ Подобна оценка не е чужда и на част от ангажираните с изследвания процес българци. Тя е точно отложена в писмо на Н. Геров (Пловдив) до Хр. Георгиев (Букурещ) от 14 март 1870 г., което претендира, че представя не само мнението на дипломата, но и възгледа на пловдивските българи за Фермана. „Нашите тука намират – пише Геров, – че в тоя случай правителството турско дава на българите, ако не колкото можем да желаем, то повече, отколкото можем да се надеем, че ще ни даде. <...> Защото да споменува Българския екзарх

само името на патриарха и да [в]зема Българския синод миро от Негово Свет[ейшест]во, това не е нито белег, а само една сянка на подчинение. От друга страна, предоставя на всичките български епархии, които досега не бяха се обадили, когато шат, и тия да се съединят с Българската църква. Нешо, което не вярвахме да се даде на ония, които не го искаха.“ – Из архивата на Найден Геров. Кн. I. Кореспонденция с частни лица. А-М. София 1911, с. 305.

⁴⁴ Εκκλησιαστικά ή εκκλησιαστικόν δελτίον..., т. Δ (IV), с. 122–125.

⁴⁵ Един конкретен пример. През май 1931 г. е съставена „Петиция“ от името на „българското население в Македония“, която има за цел да отстоява идеята за принадлежността на определени географски зони към българската етническа територия пред тогавашните меродавни международни фактори. Като първо приложение към петицията е прикрепен печатен препис на Фермана от 27 февруари 1870 г. – НБКМ-БИА, II Д 2923, л. 5–7.

⁴⁶ Тезата за тясната обвързаност между влизането в сила на Фермана за учредяване на Българската екзархия и последващото държавно-политическо обособяване на българите е лансирана още от съвременници на събитията. Тя е отложена дори и в трудовете на някои чужди автори, които не могат да бъдат заподозрени в пристрастие към българите. Вж.: Теплов, В. Греко-българский церковный вопрос по неизданным источникам. Историческое исследование. Санкт Петербург 1889, с. 80; Driault, Ed. La Question d'Orient depuis sa origine jusqu'a nos jours. Paris 1914, р. 200–201. Една съвременна интерпретация на тази теза Вж. в: Тодев, Ил. Екзархията – фактическо начало на модерната българска държавност..., с. 235–247.

⁴⁷ Ников, П. Възраждане на българския народ..., с. 311. Вж. подобна оценка и в обзор на безспорния авторитет по българска църковна история Стефан Цанков. – Zankov, St. Die Verfassung der bulgarischen orthodoxen Kirche. Zurich 1918, с. 31–32.

⁴⁸ Българско националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. I. 1868–1871. София 1992, с. 353–354.

⁴⁹ Текстът на тази песен е разпространен на отделен печатен лист ведно с посочените послания. Под него е добавено следното уточнение: „Цариград, 1 март 1870, Неделя Православия“. Това подсказва, че песента е създадена под непосредственото въздействие на първопявата на новината за Фермана. – НБКМ БИА — II А 1449. Публикувана е и в: Бонева, В. Христоматия по история на Българското възраждане. Църковно-национално движение. Шумен 2002, с. 183.

⁵⁰ Хаджи Господин Славов. Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития..., – Регионален исторически музей – Стара Загора, 6СЗ 112, л. 297. Повече за тържествата в Стара Загора по случай прокламирането на Фермана Вж. в: Право, г. V, бр. 7 от 11 април 1870.

⁵¹ Представените самоковски събития са описани подробно в: Македония, г. IV, бр. 41 от 11 април 1870; бр. 52 от 23 май 1870; Турция, г. VI, бр. 9 от 18 април 1870; Семерджиев, Хр. Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението София 1913, с. 57–58.

⁵² Радкова, Р. Възрожденецът Христо Димитров Дупничанин. София 1997, с. 189–192.

⁵³ Според официални данни, българската общност по това време възлиза на около 350 души (60 къщи). Тя проявява упорство в опозицията си спрямо отстранения през 1868 г. гръцки митрополит Паисий и след това отказва да приеме за свой духовен предстоятел Антим Видински, независимо от българския му произход и доброто му име. – Дамянов, С. Ломският край през Възраждането. Икономически живот и политически борби. С., 1967, с. 254–255, 359.

⁵⁴ **Василева, В.** Непубликувани писма от архивния фонд на възрожденца Алекси Попангелов..., с. 388.

⁵⁵ Македония, г. IV, бр. 34 от 17 март 1870, бр. 37 от 28 март. Вж. и: **Христов, Г. П.** Свищов в миналото 86–1877. Свищов, б.г. [1937], с.119–120.

⁵⁶ Специалистите по средновековна история все още спорят за точното място на сражението. Има дори предположение за Котленския проход.

⁵⁷ Текстът е на български и немски език След него е отбелязано, че литографията е отпечатана във Виена – 1870 г. Познавам я от копие, съхранявано в Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив. Размер 71/55 см. Инвентарен номер – НБИБ-БИА, РЦ IV 7.

⁵⁸ Ектенията представлява поредица от кратки молитвени възгласи, произнасяни в хода на православното богослужение. Отличава се с провлаченост и повторемост.

⁵⁹ Македония, г. IV, бр. 32 от 10 март 1870. Вж. и: Македония, г. IV, бр. 38 от 31 март 1870. Текстът е публикуван и в: **Душанов, Д.** Спомени. (Писма и документи. Публицистика.) София 1989, 167–168. Събитието е регистрирано с подобаваща за значимостта на момента подробност и в протоколите на Хасковската българска община. – НБКМ-БИА, II А 7766, л. 3.

⁶⁰ Право, г. V, бр. 4 от 21 март 1870, бр. 5 от 28 март 1870; Турция, г. VI, бр. 6 от 28 март 1870.

⁶¹ Македония, г. IV, бр. 38 от 31 март 1870; Право, г. V, бр. 7 от 11 април 1870.

⁶² Македония, г. IV, бр. 35 от 21 март 1870; ТДА-ВТ, ф. 805к, оп. 2, а.е. 7, л. 1; Българско националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи..., с.362.

⁶³ Право, г. IV, бр. 4 от 21 март 1870; **Попгеоргиев, Й.** Материали по църковната борба. – СбНУНК. Т. XXIV. С., 1908, с. 217–218.

⁶⁴ Турция, г. VI, бр. 8 от 11 април 1870.

⁶⁵ Вж. коментара на З. Маркова на този специфичен елемент от поредицата български събития, последвали прокламирането на Фермана. – **З. Маркова.** Ловеч в борбата за самостоятелна българска църква. – ДК, 1993, кн. 9, с. 8.

⁶⁶ Право, г. V, бр. 3 от 16 март 1870.

⁶⁷ Право, г. V, бр. 6 от 4 април 1870.

⁶⁸ Македония, г. IV, бр. 34 от 17 март 1870; Право, г. V, бр. 3 от 16 март 1870.

⁶⁹ **Тонев, В.** Българското Черноморие през Възраждането. София 1995, с.235.

⁷⁰ Право, г. V, бр. 7 от 11 април 1870

⁷¹ Македония, г. IV, бр. 39 от 4 април 1870; **С. Табаков.** Опит за история на град Сливен. Т. П. Т. II. Обществено-политически живот в Сливен и Сливенско. София 2002, с. 442–443.

⁷² Право, г. V, бр. 3 от 16 март 1870.

⁷³ Македония, г. IV, бр. 37 от 28 март 1870.

⁷⁴ Македония, г. IV, бр. 39 от 4 април 1870.

⁷⁵ Македония, г. IV, бр. 32 от 10 март 1870; бр. 33 от 14 март 1870; Право, г. V, бр. 3 от 16 март 1870.

⁷⁶ **Панчев, П.** История на град Айтос. Бургас 2001, с. 98–99.

⁷⁷ Македония, г. IV, бр. 46 от 2 май 1870.

⁷⁸ По-детайлен обзор на селищата, в които е отбелязано прокламирането на Фермана с позоваване на съответни източници (основно от печата) Вж. в: **Т. Събев.** Учредяване и диоцез на Българската екзархия до 1878 г., с. 70–76.

⁷⁹ Дистанцираността на Рилския манастир спрямо църковното движение през 60-те години на XIX век не трябва да се абсолютизира, тъй като част от монасите таксидиоти участват пряко в регионални антипатриаршески инициативи (Пазарджик, Пловдив). – **Радкова, Р.** Историческата съдба на манастира през вековете. – В: Рилският манастир. София 2000, с. 25.

⁸⁰ **Радкова, Р.** Рилският манастир и църковно-националната борба. – В: В памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. София 1974, с. 244–245.

⁸¹ **Темелски, Хр.** Интересен исторически документ от Хилендарския манастир. (Преди 136 години хилендарци приветстват създаването на Българската екзархия.) – ДК, 2006, кн. 2, с. 31.

⁸² Из архивата на Найден Геров..., кн. I, с. 305, 490, 649–650.

⁸³ Право, г. V, бр. 4 от 21 март 1870; Свобода, г. I, бр. XV (20) от 22 март 1870.

⁸⁴ Повече за отзвука на Фермана в Пловдив Вж. в: **Генчев, Н.** Възрожденският Пловдив. (Принос към българското духовно възраждане). Пловдив 1981, с. 256–248.

⁸⁵ Отечество, г. I, бр. 34 от 20 март 1870; Свобода, г. I, бр. XIV (19) от 12 март 1870.

⁸⁶ Дунавска зора, г. II, бр. 52 от 29 март 1870.

⁸⁷ Свобода, г. I, бр. XIV (19) от 12 март 1870.

⁸⁸ Дунавска зора, г. II, бр. 52 от 29 март 1870. Интересно е да се отбележи, че браилските българи получават отговор на благодарствената си телеграма лично от министъра на външните работи Али паша, която е адресирана до Г. Желязков и носи дата 2 април 1870. – НА-БАН, ф. 1к (Българско книжовно дружество), оп. 1, а.е. 71.

⁸⁹ Писмо на Н. М. Тошкович (Одеса) до Н. Ценов (Браила) от 3 май 1870. – НА-БАН, ф. 1к (Българско книжовно дружество), оп. 1, а.е. 76.

⁹⁰ Високият шрифт е пренесен от оригинала. – Свобода, г. I, бр. XIV (19) от 12 март 1870